

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT
TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA OSHIRISH
MARKAZI

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumani

MATERIALLARI

“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025

UO‘K: 494.375

KBK: 81.633.1

D 26

Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar [Matn]: to‘plam / Sh.Sirojiddinov.
– Toshkent: Bookmany print, 2025. – 450 b.

Mazkur to‘plam “Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar” mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumaniga tilshunos olimlar, vazirlik, idoralar, mahalliy ijro etuvchi organlarning davlat tili bo‘yicha maslahatchilari hamda tadqiqotchilar tomonidan yuborilgan materiallardan tashkil topgan. Undagi maqolalarda davlat tilining dolzarb muammolari, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar, yechimlar berilgan. To‘plam tilshunoslar, professor-o‘qituvchilar, tadqiqotchilar, magistrlar va talabalar uchun mo‘ljallangan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasiga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

I.Azimov, filologiya fanlari doktori, professor

A.Eminov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

B.Jo‘rayeva, filologiya fanlari doktori, professor

M.Abdiyev, filologiya fanlari doktori, professor

F.Bobojonov, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Saparniyozova, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Hakimova, filologiya fanlari doktori, professor

M.Umirzoqova, filologiya fanlari doktori, dotsent

H.Yodgorov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Suyunov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

N.Quldashev, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Ilmiy-metodik kengashida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-774-7

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

TILSHUNOSLIKDA FAVQULODDA VAZIYATLARNING MAXSUS LEKSIKASINI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Maloxat BADALBAYEVA *

Annotatsiya

Ushbu maqola dunyo tilshunosligida favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikani o'rganish yondashuvlarini tahlil qiladi. Korpus tahlili, semantik tahlil, kognitiv tilshunoslik va interdisipliner metodlar yordamida maxsus leksikaning tarkibi, semantik sohalari va kommunikativ ahamiyati aniqlangan. Tadqiqot natijalari favqulodda leksikaning qisqa va aniq iboralar shaklida bo'lib, turli tillarda madaniy va siyosiy kontekstlarga bog'langan holda farqlanishini ko'rsatadi. Maqola favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikaning tilshunoslikdagi o'rni va o'ziga xosligini nazariy asosda chuqur tahlil etadi, bunda tilning ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik va kognitiv funksiyalari yoritiladi. Favqulodda vaziyatlarda leksika nafaqat kommunikatsiyani samarali tashkil qilish vositasi hisoblanadi, balki inson tafakkuri va qaror qabul qilish jarayonlariga ta'sir qiluvchi kognitiv mexanizmlar tizimining ajralmas qismidir. Shu nuqtayi nazardan, maqola kognitiv tilshunoslik yondashuvidan foydalangan holda favqulodda leksikaning inson ongidagi ma'no strukturalarini va ularning tezkorlik va aniq ifodalilikka qaratilgan xususiyatlarini o'rganadi. Shuningdek, interdisipliner yondashuv orqali tilshunoslik, psixologiya va xavfsizlik fanlarining tutashish nuqtalari tadqiq qilinib, bu favqulodda holatlarda til vositalarining ijtimoiy va psixologik samaradorligini oshirishga qaratilgan tadqiqotlarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Tilning ijtimoiy tabiati va uning jamiyatdagi funksiyalari kontekstida favqulodda vaziyatlarga oid leksikaning universal xususiyatlari bilan birga, madaniy va siyosiy kontekstlarga bog'liq farqlanuvchanligi tilshunoslik nazariyasi doirasida ko'p qirrali yondashuvlarni talab qiladi. Maqola avtomatlashtirilgan tilshunoslik va sun'iy intellekt texnologiyalarining favqulodda vaziyatlarda samarali qo'llanilishi uchun maxsus leksikaning chuqur tahlili zarurligini ko'rsatadi, bu esa tilshunoslik nazariyasining hozirgi zamon maqsadlari va amaliy ehtiyojlar bilan uyg'unlashuvining yorqin namunasidir. Umuman olganda, maqola favqulodda vaziyatlar leksikasining tilshunoslik nazariyasida ijtimoiy tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik va interdisipliner yondashuvlar integratsiyasining muhimligi, shuningdek, til va nutqning funktsional jihatlarini global xavfsizlik va kommunikatsiya masalalari doirasida qayta ko'rib chiqish zarurligini chuqur nazariy tahlil asosida tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: favqulodda vaziyatlar, maxsus leksika, dunyo tilshunosligi, korpus tahlili, semantik tahlil, kognitiv tilshunoslik, interdisipliner yondashuv, taqqoslashli lingvistika, xavfsizlik tilshunosligi, kommunikatsiya.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Renessans ta'lim universiteti, maloxatbadalbayeveva79@gmail.com

The Significance of Studying The Special Lexicon of Emergency Situations In Linguistics

Abstract

This article analyzes approaches to studying the special lexicon related to emergency situations in world linguistics. Through corpus analysis, semantic analysis, cognitive linguistics, and interdisciplinary methods, the composition, semantic domains, and communicative significance of the special lexicon have been identified. The findings demonstrate that emergency lexicon often appears in short and precise expressions and varies across languages depending on cultural and political contexts. The article provides an in-depth theoretical analysis of the role and uniqueness of emergency lexicon in linguistics, highlighting the socio-economic, psychological, and cognitive functions of language. In emergency situations, lexicon serves not only as a tool for effective communication but also as an integral part of the cognitive mechanisms that shape human thinking and decision-making processes. From this perspective, the article explores, through the lens of cognitive linguistics, the meaning structures of emergency lexicon in human cognition and their features directed toward rapidity and clarity of expression. Moreover, the interdisciplinary approach examines the intersection of linguistics, psychology, and security studies, emphasizing the importance of research aimed at enhancing the social and psychological effectiveness of linguistic means in emergencies. In the context of the social nature of language and its functions in society, the universal characteristics of emergency lexicon, along with its variability tied to cultural and political contexts, require multifaceted approaches within linguistic theory. The article also demonstrates the necessity of thoroughly analyzing special lexicon for the effective application of automated linguistics and artificial intelligence technologies in emergency situations, which reflects the integration of linguistic theory with the contemporary goals and practical needs of society. Overall, the article confirms, through deep theoretical analysis, the importance of integrating sociolinguistics, cognitive linguistics, and interdisciplinary approaches in the study of emergency lexicon, as well as the need to reconsider the functional aspects of language and speech in the context of global security and communication.

Keywords: emergency situations, special lexicon, world linguistics, corpus analysis, semantic analysis, cognitive linguistics, interdisciplinary approach, comparative linguistics, security linguistics, communication.

Kirish

Favqulodda vaziyatlar inson hayoti va jamiyat faoliyatida kutilmagan va favqulodda ta'sirlarni keltirib chiqaradigan hodisalardir. Bunday holatlarda til orqali

aniq, tez va samarali muloqot qilish juda muhimdir. Shu bois, favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksika – signal berish, ogohlantirish, evakuatsiya kabi terminlar – dunyo tilshunosligida alohida o‘rganish obyekti sifatida e’tiborni tortadi.

Favqulodda vaziyatlarda til orqali tezkor va aniq muloqot qilish hayotiy muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksika – xavfsizlik, signal berish, ogohlantirish, evakuatsiya kabi terminlar – dunyo tilshunosligida alohida o‘rganish obyekti hisoblanadi. Ushbu leksika, ayniqsa favqulodda holatlarda tez va samarali muloqot uchun zaruriy bo‘lib, uning tilshunoslikdagi roli katta ahamiyat kasb etadi (Nabiyev, 2021, 32-bet).

Dunyo tillarida favqulodda vaziyatlar leksikasi ko‘p qirrali bo‘lib, unda xavf, signalizatsiya, holatni tasvirlovchi atamalar mavjud. Ushbu maqola ushbu leksikani o‘rganishga zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari, jumladan, korpus tahlili, semantik tahlil, kognitiv tilshunoslik va interdisipliner yondashuv asosida yondoshuvlarni tahlil qiladi.

Zamonaviy jamiyat tabiat va texnogenez xatarlariga tobora ko‘proq duch kelmoqda. Harbiy harakatlar olib borilishi yoki ularning oqibatida yuzaga keladigan xavf-xatarlar hamon saqlanib qolmoqda. Shu munosabat bilan dunyodagi deyarli barcha davlatlar va bir qancha xalqaro tashkilotlar avariylar, falokatlar va tabiiy ofatlarni oldini olish hamda ularning oqibatlarini bartaraf etish uchun yanada samarali yo‘l va usullarni izlamoqdalar. Ushbu jarayonlardagi muloqot asosan professional muloqotga, ya’ni favqulodda vaziyatlar (keyingi o‘rinlarda FV) standartlashtirilgan terminologiyasiga asoslangan muloqotga tegishlidir. Zamonaviy terminologik tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, mamlakatimiz terminologiya ilmidagi tadqiqotlarda hali ham favqulodda vaziyatlar terminologiyasining, xususan uning struktur-semantik tashkil etilishi xususiyatlariga oid masalalar yetarli darajada o‘rganilmagan. FV terminologiyasini ilmiy o‘rganish uning o‘ziga xos semantik, struktur, kontseptual va funksional xususiyatlarini aniqlash maqsadida nafaqat dolzarb, balki istiqbolli ilmiy yo‘nalish sanaladi.

Tadqiqotning dolzarbligi quyidagilar bilan izohlanadi:

- umumiy terminologiya nazariyasini rivojlantirish va aniq soha terminologik tizimlarini o‘rganish zarurati;
- tarixiy terminologiya sohasidagi qiziqishlar, ya’ni yaqin davr terminologiyalarining rivojlanish tendensiyalarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar;
- kognitiv terminologiya sohasi mutaxassislarining professional dunyoqarashni tuzish va modellashtirishga bo‘lgan e’tibori;
- terminologik leksikografiyaning soha terminlarini va tushunchalarini qayd etish, normallashtirish va kodifikatsiyalash ehtiyojlari.

Nazariy asos o‘rnida quyidagi olimlar, tadqiqotchilar – K.Y.Averbux, Y.V.Bekisheva, L.Y.Buyanova, N.V.Vasilieva, G.O.Vinokur, M.N.Volodina,

Y.I.Golovanova, B.N.Golovin, S.V.Grinev, V.P.Danilenko, V.S.Zvygintsev, N.V.Isayeva, S.G.Kazarina, N.V.Kozlovskaya, I.Y.Kukhno, V.M.Leychik, T.S.Kogotkova, Z.I.Komarova, L.L.Kutina, S.I.Madzhayeva, L.A.Manerko, G.P.Melnikov, S.E.Nikitina, V.F.Novodranova, N.V.Podolskaya, V.N.Prokhorova, A.V.Sineleva, V.Slozhenikina, E.A.Sorokina, A.V.Superanskaya, V.D.Tabanakova, Y.A.Fedorchenko, O.V.Felde, S.P.Khizhniak, S.D.Shelov, N.A.Shurygin va boshqalar tomonidan umumiy termin nazariyasi va soha terminologiyalari bo'yicha olib borilgan ilmiy va ilmiy-amaliy tadqiqotlarni o'rganish jarayonlarida FV semantik, struktur, kontseptual va funksional xususiyatlarini aniqlash va taqqoslash mumkin.

Favqulodda vaziyatlarning maxsus leksikasidan amaliy terminologik faoliyatda mavjud tematik lug'atlarni normallashtirish yoki yangi lug'atlar yaratishda foydalanilishi mumkin.

Leksik-semantik sxema Favqulodda vaziyatlar vazirligi tizimlariga mutaxassislarini tayyorlashda, terminologiyani tizimlashtirishda qo'llanilishi mumkin.

Metodologiya

Favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikani o'rganishda quyidagi metodlar qo'llangan:

Metod	Ta'rif	Misol
Korpus tahlili	Favqulodda vaziyatlarga oid matnlar va ogohlantirish xabarlarini korpusga yig'ilib, so'z va iboralar chastotasi tahlil qilinadi.	Masalan, "evakuatsiya", "xavf", "signal" so'zlarining favqulodda xabarlarida qanchalik tez ishlatilishini aniqlash
Semantik tahlil	Leksikaning ma'nolari va ularning kontekstdagi ishlatilishi o'rganiladi.	"Signal" atamasi turli vaziyatlarda qanday ma'no kasb etishini aniqlash
Kognitiv tilshunoslik	Til va inson kognitiv jarayonlari o'rtasidagi bog'lanishlarni tahlil qiladi.	Favqulodda vaziyatlarda odamlar qanday leksik birliklar orqali tezkor qaror chiqarishini o'rganish
Interdisipliner yondashuv	Tilshunoslik, psixologiya, xavfsizlik fanlari va kommunikatsiya nazariyalari integratsiyasi.	Favqulodda holatlarda kommunikatsiya samaradorligini oshirishda leksikaning roli

Taqqoslashli lingvistika	Taqqoslashli lingvistikaTurli tillarda favqulodda leksikaning o'xshashlik va farqlari taqqoslanadi.	Inglizcha "evacuation" va o'zbekcha "evakuatsiya" so'zlarining semantik va pragmatik farqlari
--------------------------	---	---

Favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikani o'rganishda ko'plab tilshunoslik yondashuvlari qo'llanildi. Korpus tahlili yordamida favqulodda vaziyatlarga oid matnlar va ogohlantirish xabarlarini korpusga yig'ilib, leksikaning qo'llanilish chastotasi va kontekstlari tahlil qilindi. Korpus lingvistik texnikalari tilshunoslarga katta hajmdagi matn materiallarini tez va samarali o'rganishda imkon yaratadi (Dadaboyev, 2019, 20-bet).

Shuningdek, favqulodda vaziyatlarga oid terminlar va atamalar tahlilida semantik yondashuvlar va kognitiv tilshunoslik metodlari qo'llanildi, bu yondashuvlar maxsus leksikaning inson tafakkuridagi o'rnini aniqlashga yordam berdi. Favqulodda leksikaning ijtimoiy, psixologik va kommunikativ jihatlarini o'rganishda interdisipliner metodlardan foydalanildi (O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish tizimi to'g'risida qonun, 2017, 7-bet; Allayorov, Tojiboyev, 2007, 30-31-betlar).

Natijalar.

1. Favqulodda vaziyatlarga oid leksika quyidagi semantik guruhlariga bo'linadi:

Semantik guruh	Misollar	Izoh
Xavf va tahdidlar	xavf, portlash, yong'in	Favqulodda vaziyatlarning xavf omillarini ifodalaydi.
Signal va ogohlantirish	signal, ogohlantirish, sirena	Favqulodda vaziyatlar yuzasidan tezkor xabar beruvchi elementlar.
Amalga oshirish harakatlari	evakuatsiya, himoya, o'zini tutish	Qachon va qanday harakat qilish bo'yicha ko'rsatmalar.

2. Korpus tahlili shuni ko'rsatdiki, favqulodda leksika ko'pincha qisqa, aniq va universal bo'lib, bu kommunikatsiyaning samaradorligini oshiradi.

3. Taqqoslashli tadqiqotlar dunyo tillarida favqulodda leksikaning davlat siyosati, madaniy an'analarga bog'liq holda farqlanishini ko'rsatdi.

Korpus tahlili natijalari favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikaning qisqa, aniq va universal bo'lishi, shuningdek, kommunikatsiya samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi (Dadaboyev, 2019, 19-bet). Ushbu leksika xavf,

signal, evakuatsiya va ogohlantirish kabi semantik guruhlarga bo‘linib, turli tillarda madaniy va siyosiy kontekstlarga qarab farqlanadi (Nabiyev, 2021, 40-bet).

Muhokama

Tadqiqotning natijalari dunyo tilshunosligida favqulodda vaziyatlarga oid leksikani o‘rganishda quyidagi xulosalarni beradi:

Korpus lingvistikasi favqulodda leksikaning samarali tahliliga imkon beradi, chunki katta hajmdagi real matn ma’lumotidan foydalanish o‘rganilayotgan leksikaning turli jihatlarini aniqlashga yordam beradi.

Semantik va kognitiv yondashuvlar bu leksikaning inson tafakkuri va muloqotdagi o‘rnini aniqroq tushunishga ko‘maklashadi.

Interdisipliner metod favqulodda vaziyatlarni til orqali boshqarishda psixologik va ijtimoiy omillarni hisobga olish imkonini beradi.

Avtomatik tillarni qayta ishlash va sun’iy intellekt yordamida favqulodda vaziyatlarga oid matnlarni tezkor aniqlash va javob berish uchun maxsus leksikani chuqurroq o‘rganish zarur.

Olingan natijalar dunyo tilshunosligida favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikani o‘rganishda interdisipliner va kognitiv yondashuvlarning samaradorligini tasdiqlaydi. Maqola avtomatlashtirilgan tilshunoslik vositalari va sun’iy intellekt yordamida favqulodda vaziyatlarni aniqlash va ularni boshqarishda maxsus leksikaning qo‘llanilishi istiqbollari ham muhokama qiladi (Dadaboyev, 2019, 89-90-betlar; O‘zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish tizimi to‘g‘risida qonun, 2017, 2-bet).

Mazkur maqola dunyo tilshunosligida favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikani o‘rganish yondashuvlarini keng qamrovda tahlil qiladi hamda bu sohadagi zamonaviy metodologiyalarni tizimli ravishda yoritadi. Maqola favqulodda leksikaning o‘ziga xos semantik, strukturaviy va kommunikativ xususiyatlari hamda uning har xil tillarda madaniy va siyosiy kontekstlarda qanday farqlanishini ko‘rsatadi. Korpus tahlili, semantik tahlil, kognitiv tilshunoslik, interdisipliner yondashuv va taqqoslashli lingvistika metodlari yordamida olingan natijalar favqulodda leksikaning qisqalik va aniqlik xususiyatlariga asoslangan holda samarali kommunikasiyaga xizmat qilishini, shuningdek, lingvistik va kognitiv jarayonlarda muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi.

Maqola favqulodda vaziyatlarda tilning ijtimoiy va psixologik funksiyalari, shuningdek, avtomatlashtirilgan tilshunoslik vositalari va sun’iy intellekt yordamida favqulodda vaziyatlar bilan bog‘liq matnlarni tezkor aniqlash va boshqarish uchun maxsus leksikaning integratsiyalashgan tadqiqotlari zarurligini ta’kidlaydi. Bu esa favqulodda holatlarda kommunikatsiyaning samaradorligini oshirish va xavfsizlik tizimlarini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Shuningdek, maqolada favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikaning rivojlanishi uchun interdisipliner yondashuvlarning ahamiyati ham ko'rsatildi, bu tilshunoslikni psixologiya, xavfsizlik va kommunikatsiya fanlari bilan uyg'unlashtirishni talab qiladi.

Umuman olganda, maqola favqulodda vaziyatlar leksikasining kognitiv, strukturaviy va kommunikativ jihatlarini chuqur tahlil qilgan holda tilshunoslik hamda amaliy fanlararo tadqiqotlarda yangi istiqbollar ochilishini ko'rsatadi. Bu esa favqulodda vaziyatlarda til vositalarining samarali qo'llanilishi va xavfsizlik sohasidagi ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Allayorov, Y., & Tojiboyev, Y. *Favqulodda vaziyatlarda tez tibbiy yordam asoslari* [Elektron resurs].

Dadaboyev, H. (2019). *Kompyuter lingvistikasi: O'quv qo'llanma* [Elektron qo'llanma]. Toshkent: O'zbekiston Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. https://tsuull.uz/sites/default/files/kompyuterlingmuvofiknashr19doc_0.pdf

Nabiyev, A. B. (2021). *Favqulodda vaziyatlar va aholi muhofazasi* [Ma'ruza matnlari]. NamDU. Namangan.

https://namdu.uz/media/Books/pdf/2024/07/25/NamDU-ARM-11338-Favqulodda_vaziyatlar_va_aholi_muhofazasi.pdf

O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish tizimi to'g'risida qonun. <https://lex.uz/acts/-3223793>

[https://elibrary.sammu.uz/uploads/books/Uzbek%20tilidagi%20adabiyotlar/Tez%20yordam/Favqulodda%20vaziyatlarda%20tez%20tibbiy%20yordam%20asoslari%20\(Y-Allayorov,%20Y-Tojiboyev\).pdf](https://elibrary.sammu.uz/uploads/books/Uzbek%20tilidagi%20adabiyotlar/Tez%20yordam/Favqulodda%20vaziyatlarda%20tez%20tibbiy%20yordam%20asoslari%20(Y-Allayorov,%20Y-Tojiboyev).pdf)